

Kült Kavramı ve Söz Kültü*

İbrahim Dilek**

Öz

“Kült”, günümüz bilim ve sanat dünyasının, özellikle mitoloji ve din araştırmalarının önemli kavramlarından biridir. Herhangi bir toplumun mitolojisini, inanç sistemini, hatta kültürünün doğasını ve temelini anlamak için o toplumun ortaya çıkardığı kültür kavramını ve bu kavramın içeriğini bilme zorunluluğu öncelikli şartlardan biridir. Çünkü mitolojiler, inanç sistemleri ve kültürler, büyük ölçüde bu kültürlerin etrafında oluşup şekillenmişlerdir. Mitik dönemlerde oluşup şekillenmeye başlayan kültürlerin bireylerin ve toplumların üzerindeki etkisi günümüzde de devam etmektedir. Bu yazıda, mitik, dinî ve kültürel yapının temel taşları olan kültür kavramı, Türk mitolojisi ve inançları bağlamında ele alınıp incelenerek tasnif edilmiştir. Yapılan tasnif içinde yer alan “söz kültürü” kavramı ise, şamanik Türk mitolojisi merkeze alınarak değerlendirilmiş, yeri geldikçe başka mitolojiler, kültür ve inanç sistemleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk, kültür, söz, mitoloji, Şamanizm, ritüel, iye.

* Geliş Tarihi: 30 Ocak 2019 – Kabul Tarihi: 22 Mayıs 2019

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Dilek, İbrahim (2020). “Kült Kavramı ve Söz Kültü”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 95: 47-77.

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara/Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-3697-4088

ibrahim.dilek@hbv.edu.tr

Giriş

Kült anlayışı ve kültürlerin etrafında oluşan inanışlar, ritüeller, uygulama ve pratikler özünde benzer tarzlarda ortaya çıkmış ve şekillenmişlerdir. Mitik dönemlerde teşekkül etmiş kültürlerin bir kısmının dinî dönemler ve sonrasında da toplumların hayatında devam ettiği görülür. Bununla birlikte farklı din ve kültür dairesi içinde zamanla yeni kültürler de ortaya çıkmıştır. Bu bir süreçtir ve çıkmaya da devam etmektedir. Günümüzde kültür kavramının anlam çerçevesi oldukça genişlemiştir. Kültürün işlevleri ve tasnifi dikkate alındığında, toplum hayatını oldukça önemli oranda kapsadığı görülür. Özellikle kültür hatta medeniyetlerin inşasındaki rolleri yadsınamayacak derecede önemlidir. Kültür anlayışının önemi dikkate alınmadan, genel anlamda insanlığın ortaya koyduğu kültür, inanç ve medeniyet tarihinin gelişim süreçlerini anlayıp yorumlamak mümkün değildir. Birey ve toplumların kendilerinden başlayarak doğayı, doğa olaylarını ve genel anlamda evreni tanıyıp tanımlamayla birlikte Tanrı ve tanrısal olanı kavrayıp onlarla iletişime geçmelerinde kültürün önemi tartışılmazdır.

Kültür içerisinde en dikkate değer olanlardan biri *söz kültürü*dür. Mitlerde tanrıların, hem de ilâhî dinlerde ise tanrının her şeyi sözle yaratması ve insanlara mesajlarını iletmek için seçtiği araçlara bu mesajları sözle ilemesi, insanların da tanrıyla iletişim kurma yollarından birinin söz olması onun önemini ortaya koyan birincil unsurdur. Sözün tanrısalılığı diğer toplumlar kadar, belki onlardan daha etkili bir şekilde Türk sözlü edebiyatında mitler başta olmak üzere destan ve masal türleri üzerinde kendini göstermiştir. Türk sözlü edebiyatının zenginliğinin sebeplerinden biri söze yüklenen kutsallık ve bu kutsallığın sözlü metinleri bir ölçüde koruma altına almış olmasıdır. Destan ve masallar başta olmak üzere metinlerin iyeli kabul edilmesi bu korumayı artırır. Yazıda, bilhassa Sibiryaya Türklerindeki söz kültürü ve onunla ilgili olarak sözlü edebiyat metinlerine verilen önem üzerinde durulmuştur. Özellikle Yakut (Saha) Türklerinde *tl iççite* (dil iyisi) ve Çumçurukaan adlı söz iyelerinin varlığı, dili ve sözü kullananların, bunları ifade ederken dikkatli, özenli hatta saygılı olmasını zorunlu kılmıştır. Kült-iyelik ilişkisini ortaya koyması bakımından bu iki kavramın Türk sözlü kültüründe bulunması dikkate değerdir. Sözün bilgiyle eş tutulması da hemen bütün mitolojiler ve kültürlerde olduğu gibi Türk kültüründe de mevcuttur. Bu durum bir metafor olarak mitik dönemden başlayarak Kutadgu Bilig ve Divan-ı Hikmet başta olmak üzere İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinde de kendini gösterir.

Söz kültü içerisinde güçlü sözcükler ya da etki gücü olduğuna inanılan sözcükler de önemli bir yer tutar. Bu tür sözlerin en çok dualarda, sağaltmalarda ve büyülere dair işlemlerde kullanıldığı bilinmektedir. Bütün toplumlarda olduğu gibi, Türk halk kültüründe de sözün sağaltma ve büyüyle ilişkisi mevcuttur. Her iki işlemde de sıradan nesnelere ve bitkiler başta olmak üzere varlıklara anlam yükleme ve onları amaca uygun işlevlere sahip hâle getirmede sözcüklerin gücünden faydalanılır. Şifalı olduğuna inanılan bir bitkinin şifası ona ancak *em sös* (şifalı söz) söylenerek artırılır veya işler duruma getirilir. Aynı şekilde nesnelere ise kendilerine büyü sözleri söylenmek suretiyle yapılan büyü'nün amacına ulaşması sağlanır. Güçlü sözlerin etkilerinden olumlu anlamda faydalanmak, sağaltma uygulama ve inanışlarında da görülür. Şamanik Türk halk inanışlarına göre hastalığa sebep olduğuna inanılan kötü ruh ancak üzerinde etkisi olan sözleri söylemek suretiyle bertaraf edilip hasta iyileştirilebilir. Tabu sözleri ise kutsalın ifadesi bakımından ayrıca dikkate değerdir. Türk mitolojisi ve Şamanizm’inde tanrılar ve ruhlardan başlayarak özellikle kutsanan ya da çekinilen hayvan isimlerinin tabu kabul edilip onların yerine örtmece sözcüklerin kullanıldığı görülür.

Kült Kavramı: Tanımı, İşlevleri ve Tasnifi

Günümüzde din, bilim ve sanat dünyasında ‘kült’ sözcüğü çok anlamlı bir kavram olarak karşımıza çıkar. Sözcüğün kökeni Latince *tapınma* anlamına gelen *cultus* ile ilişkilidir. Kavram bu sözcük üzerine oturmuş ve gelişmiştir. O, sanat açısından ele alınacak olursa, benzerlerini temsil etme ve türünde kendisinden sonra üretilenleri büyük ölçüde etkileme kabiliyetine sahip olan eserler anlamı yüklenmiş olur. Kült terimi din sosyolojisinde Troeltsch’in (1931) çalışmalarıyla başlayıp bir dizi teorisyen tarafından da geliştirilmekte olan uzun ve saygın bir tarihe sahiptir. Troeltsch’e göre terim, Batı kültüründe dinî formların teorik şemasında kategorik bir kalıntı olarak değerlendirilmiş ve o zamandan beri de kült, mistik ve diğer dinî aşırılık (ya da sapkınlıkların) idiosyncratic deneyimleri olarak kabul edilmiştir (Richardson 1993). Kavram zaman içinde folklor, teoloji, arkeoloji, antropoloji ve sosyoloji başta olmak üzere birçok bilim alanı içinde çeşitli şekillerde tanımlanmıştır.

Mitik-dinsel açıdan bakıldığında kült; inancın içinde yer alarak kutsal kabul edilen, yaratıcısıyla ilgili olduğu veya onunla ilgi kurmak için bir aracı olduğu düşünülen kutsallaştırılmış ve antropomorf olarak tasavvur edilen *işlevsel tanrısal*¹ güçler veya *tanrısal kudretin tezahürleri* olup mitsel bilincin özel bir kategorisini teşkil ederler. Onlar, tek tek çeşitli varlıklara ya da nesnelere

paylaştırılmış tanrısal gücün özünü temsil ederler. Bu paylaşımda her kült canlı ve kişileştirilmiş olarak karşımıza çıkar. Kült olgusunda tanrısal güç, toprağın, havanın, suyun, dağın ve çok sayıda nesnenin mitsel yaratıklarına tahsis edilir. Freud'un animizmi tasvir ederken değindiği kültürler, cansız doğanın canlandırılması anlayışından (Freud 2008: 94) öte bir şekilde ortaya çıkıp şekillenmişlerdir. Freud'a göre ilkel insan, etki yüklediği eşyayı kişiselleştirmiş, dünyayı bunlarla doldurmuş ve kendi içindeki oluşları kendi dışında yeniden bulmuştur (Freud 2008: 112). Kültleri birer antropomorf olarak tasavvur etmek, aynı zamanda insanlara nasıl davranılıyorsa onlara da öyle davranmayı gerekli kılmıştır. Bu durum, kültürün öz yapısını belirleyen temel unsurdur.

Kültlerin ortaya çıkmasında ve yüceltilmelerinde <aralarında ast-üst sıralaması yapmaksızın> beş ana etken vardır: İnanç, ihtiyaç-fayda, korunma, korku ve benzerlerinden farklılık. Bunların arasında bir hiyerarşi yoktur. Ama insan düşüncesindeki saygınlık düzeyini bağımlılık, ihtiyaç ve fayda belirler. Dolayısıyla kültür, insanın kendini dünyaya zihinsel olarak değil, fiziksel olarak teslim etmesini sağlayan esas araç-gereçtir (Cassirer 2016: 68). Her bir kültürün aynı zaman dilimi içinde insan hayatına girmiş olması düşünülemez. En çok tehditkâr olan kültürler, korku ve hayranlık duyulanlar çevresinde ortaya çıkanlardır. Av ile avcı insan arasındaki özel ilişkinin geliştiği av-hayvan kültürleri bunları takip eder.

İnsanlık tarihinin en eski dönemlerine ait arkeolojik bulgular hayvanlarla ilgili kültleşme sürecinin başlangıcına dair önemli bilgiler verir: Almanya'da bulunan ve yaklaşık 35 bin yıl öncesine tarihlenen Stadel mağarasındaki aslan adam (veya kadın) heykelindeki aslanın, Rusya Sungir'de bulunan 33 bin yıllık mezarlardaki mamut dişleri ve süslemelerde kullanıldığı anlaşılan tilki dişlerinin, 15-20 bin yıl öncesine tarihlenen Lascaux mağarasındaki çizimde görülen kuş kafalı insan ve onun yanındaki bizon ve kuş resimleriyle birlikte mağaradaki diğer resimlerin, kuzey İsrail'de bulunmuş 12 bin yıllık mezarda ellili yaşlarında gömüldüğü anlaşılan bir kadın iskeletinin yanında bulunan köpek iskeletinin (Hararı 2018: 41, 59, 68-69) varlığı, hayvanların kültleşme süreçleriyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Aynı şekilde 8 bin ilâ 4 bin yıl öncesine tarihlenen Magura Mağarası'ndaki (Bulgaristan) vahşi hayvan çizimleri, Bhimbetka Mağarası (Hindistan) ve Göbeklitepe'de 12 bin yıl öncesine tarihlenen hayvan resimleri de insan-hayvan ilişkisini betimleyen ve konuyla ilgili önemli ipuçları veren örneklerdir. Bu resimlerdeki ilkel sembol kullanımına dayalı tasvirler, daha sonra gelişecek olan (veya

gelişmiş bulunan) hayvan kültürleri ve onlarla ilgili (özellikle avcılık) ayinlerin başlangıç noktası niteliğindedir.

Kültler, mitik düşünmenin insan hayatına etki ettiğine inanılan ve etrafı ritüellerle çevrelenmiş dinsel kategoriler gibi düşünülebilir. Mitik örüntünün temel yapı taşları olan kültürler, şekillenmiş bir ruh ve onun kişileştirilmiş tasviri üzerine mitik ve dinsel olarak inşa edilmişlerdir. Palmer, eski ritüellerin mitler ve mitik olaylarla açık bağlantısından yola çıkarak kültürlerin mitlerin taleplerine yanıt olarak bireysel örneklerle gelişmiş olabileceğini öne sürer (Palmer 1941: 16). Hegel ise, din felsefesi bağlamında kültür bilincin tanrıyla ilişkisi olarak tanımlar. Ona göre kültür, özneyle nesne (Tanrı) arasındaki ayırımı, ya da kopukluğun ortadan kalkabildiği ölçüde öznenin nesneyle pratik ilişkisidir (Hegel 2016: 120). Hegel aynı zamanda kültürün temelini genel anlamda dinî teslimiyet ve Tanrıya sahip olmak şeklinde değerlendirir (Hegel 2016: 195). Kült anlayışını destekleyip besleyen, birey ya da toplumun dünyevî çıkarlarına dayalı faydacılık olduğu kadar aynı zamanda bireysel ve toplumsal ihtiyaçlardır. Elbette bunların en üstünde ise, kültürlerin dinsel nitelikleri yer alır.

Kültün kutsallığı söz konusu olduğunda onu inançtan ve dinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Eliade'nin kutsal-din-insan bütünlüğündeki değerlendirmesi kültür için de geçerlidir. Kutsal, insan bilincinin tarihinde bir aşama değil, bilincin yapısı içinde bir unsurdur (Eliade 2007: 11). Kültür bir bakıma doğrudan doğruya kutsal kavramının içinde yer alırlar. Kutsal olan her şey saygıyı gerektirdiğinden kültürel de saygı duyulması gerekir. Dinsel yaşamın ilk biçimleri üzerinde düşünen Durkheim, ilkel insanın inanışıyla us arasındaki bağıntı üzerinde durur. Durkheim'a göre, ilkel insan için doğa güçlerini etki altına almakta kendisi için şaşırtıcı ve aklın almayacağı bir durum yoktur. Dolayısıyla doğal güçler kavramı dinsel güçler kavramından üretilip tasarlanmıştır ve doğal güçler ile dinsel güçler arasında, ussal ile usdışı olanı ayıran bir uçurum bulunmaz (Durkheim 2018: 52). Doğüstü güçlerin yansımaları olan kültürler, tinsel olarak düşünüldükleri ölçüde aynı zamanda ussaldırlar. Kültürel yüklenen bu ussallık, pozitif bilimlerin ölçülerini esas almaktan uzak olsa da, onlara inananlar için ortada usun kabul etmeyeceği bir şey yoktur.

Kültür insanlık durumuyla tanrısal kudret ve doğanın gücü arasında dururlar; tanrıyla insan arasındaki aşılmaz mesafe arasında bir yol ve işbirlikçi işlevi görürler. Kültürün gücü olmasaydı ilkel insan, dış dünyayla <hatta kendisiyle> uyum içinde yaşayamaz, zorluklar karşısında direnecek gücü

bulamaz, daha yüksek kültür ve yaşam seviyelerine ulaşamazdı. Kültürün arkaik şekli olarak da kabul edebileceğimiz kültürler, birer dinî fenomen ya da kutsalın özel bir şeklini açığa vuran <Eliade'nin tanımıyla> birer hierofani oldukları kadar aynı zamanda tarihî, kültürel ve teknolojik birer olgudurlar. Bu nedenle kültürler, toplumların mitik, dinî, tarihî, kültürel ve yaratıcı yönlerini anlayıp anlamlandırmada önemli bir yere sahiptirler.

İnsanlığın aşamalı olarak geliştirdiği yaşam dönemlerinin gizemiyle uyumlu kültür anlayışları <külsellikten kültürelliğe geçiş olarak ifade edebileceğimiz bir şekilde> hayata geçmiştir. Modern kültürlerde kültürün öneminin azalmasıyla kendisi de büyük ölçüde kaybolmuş veya anlam derinliğini yitirmiş olsa da, yine de birçok inanış, âdet, gelenek ve halk inançlarında kültürler etkin bir güçle karşımıza çıkar. Kültürün yaşamsal gücü o denli güçlüdür ki özellikle sözel yapısını dönüştürerek de olsa koruyabilen toplumlarda onları ortaya çıkaran mitik-dinsel bağlam büyük ölçüde hatta tamamen ortadan kalktığına bile birbiri üzerine inşa edilen kültürlerde kendilerini devam ettirme becerisine sahip olmuşlar, kültik zamanların mirası olarak yeni kültür ve medeniyet dairelerinde ortaya çıkan sanatsal verimlerin de içine dâhil olabilmişlerdir. Bu durum şüphesiz kültürün üzerine yeni bir insani düşünce ve anlayış inşa edebilmiş diğer toplum ve uygarlıklarda da mevcuttur. Her ne kadar izleri silikleşmiş ya da anıları bulanık hale gelmiş olsalar da kültürler, çağdaş dünyayla bütünleşik haldedirler.

Farklı toplumlarda kültürlerin temel bazı anlam ve işlevleri vardır. Bunlar şunlardır: **1)** İnançla olan bağı; Dinî işlev **2)** Mitik işlev **3)** Aklı-Rasyonel işlev **4)** Soy bilincini devam ettirme işlevi **5)** Töre ve geleneklere bağlılığı pekiştirme işlevi **6)** Yaşamsal güç kaynağı olarak ekonomik işlev **7)** Atalarla bağ kurma işlevi **8)** İnsan yaşamını anlamlandırma işlevi **9)** Tabiatla uyum ve etkileşimi gerçekleştirme işlevi **10)** Toplumsal uyumu ve bağları destekleme; Sosyolojik işlev **11)** Ahlakî işlev **12)** Pedagojik işlev **13)** Ritüellerde yaşam bulma işlevi **14)** Sanatsal yaratmalara ilham kaynağı olmaları bakımından sanatsal işlev. Bu işlevlerden hareketle denilebilir ki bilinçli ve aşamalı bir kültür anlayışı ve kült'e bağımlı yaşam tarzı geliştirilmemiş olsaydı, insanla tanrı, evren, doğa ve dış gerçeklik arasında doldurulamayacak bir boşluk oluşurdu. Kültürün biçim ve içerik bakımından bütünlük oluşturmaları ve işlevleri bakımından uyum içinde olmaları onların ardındaki nedenselliğin aynı şey olduğunu düşündürmektedir: inancı insan hayatının ve faaliyetinin içine sokmak, inançla dünyevî olanı uzlaştırmak, birini diğerinin nedeni/tamamlayıcısı kılmak; ruhsal olanla dünyevî olan arasındaki ayrımı ortadan

kaldırmak. Kültler kişiye insanî yeteneklerin dışına çıkarak, doğanın ve nesnelerin gizemine katılma, onlarla iletişime geçme imkânı verir.

Kültler, doğal güçlerin tanrısal özelliklerle bağımsızlaşması veya bu dünyaya ait bir unsuru tanrısalılaştırmak yoluyla donanıp ortaya çıkmışlardır. Kültlerin her birinin kendine özgü bağımsız yapısı ve niteliği olmakla birlikte kült bilinci ve algısı içinde hepsi temel bir sistematik yapı ve zemin bağlamında uyumlu bir birlik oluşturup harmanlanmışlardır. Dolayısıyla kültler, işlevsel olarak birbirlerinden ayrı olmakla birlikte insanî kavrayış, düşünsel bağ, anlamlandırma ve içerik bakımından birbirleriyle <ama her biri özerk bir yapı taşıyarak> ilişkilidirler. Kültler, içe kapanık değildirler, aksine, insan hayatında etkili oldukları sınırlar içinde oldukça aktif olup tanrısal hakikati içlerinde bulundururlar.

Cassirer'e göre kült aynı zamanda, tüm kültür gelişimlerinin geçiş noktası ve taşıyıcısıdır: Çünkü kült, kültürün gelişiminde öyle bir anlayış kazandırır ki bu anlayış içinde kültür, doğanın teknik olarak yenilgiye uğraması etkinliğinden ayrılır ve bu anlayışın kendine özgü zihinsel niteliği kültüre damgalanır (Cassirer 2016: 283). Kitabının ilerleyen sayfalarında Cassirer yargısını örneklendirir: Üstün tutulan malzeme ve araç-gereç kültü ve saygınlığı, dinsel bilincin ve teknik kültürün gelişiminde önemli bir unsur teşkil eder. Ewee kabilesinde yüzyıllardan beri süren ve bugün bile tekrarlanan ürün bayramında araç-gereçlik özelliği taşıyan bütün eşyalara ve malzemelere; baltaya, rendeye, çingırağa ve testereye kurban sunulur (Cassirer 2016: 295) ve her kült için yapılacak ayin veya törenin kendine özel bir adı, düzeni ve zamanı vardır.

Kült'ü inancın tek gerçek şahidi olarak gören Palmer'a göre, ritüellerden ve ortaya çıkış ilkelerinden hareketle bu ritüellerin amaçladığı güçlerin temel doğasını açıklamada aşılmaz zorluklar yoktur (Palmer 1941: 13-14). Külte dair inanış ve uygulamaların temel amacı ritüeller aracılığıyla ondaki tanrısal güçle birlik ve uyum hâlinde olup onunla etkileşime geçmek yoluyla zarar ve kötülüklerden sakınıp yararlı sonuçlara ulaşmaktır. Palmer, asıl olanın kült, mitin ise yalnızca şiir olduğunu vurgular (Palmer 1941: 15). Elbette söylemek istediği miti yalnızca şiire indirgemek olmamalıdır. Çünkü kültün kutsallığı mitin poetik kutsallığıyla birleştiği sürece bütünlük tamamlanabilir.

Soyut inancı kavrayabilmek, onunla bütünleşebilmek için (genellikle) somut bir olgunun insan ve toplum hayatına girmesi gerekmiştir. Ve bu, şaşılacak bir durum değildir. Kültlerin formu, tanrıyla yakınlığıyla belirlendiği

için birçoğu onunla benzer özelliklere sahiptir. İlkel insan zihninde inancına ait duyguların evrene yansıdığını görmek istemiştir. Bu yüzden inancın olduğu gibi kültün de dili, temel yapısı ve kavranışı evrenseldir. Çok farklı inanç sistemlerinde hepsi aynı türün değişik örnekleri olan bazı ortak kültlere rastlanması ya da farklı coğrafya ve kültürlerde aynı kültlere (çok kültürlü kültürler) farklı anlamlar yüklenmesi doğal ve kaçınılmazdır.

Kült anlayışında görünür objenin kendisi olan nesnel gerçeklik (ateş, su, dağ...) *dıştaki*; iyesi ise özsel olanı, *içtekini* yani etkin gücü temsil eder. Bu etkin güç (iye) nesnel gerçekliği canlandıran öz ve saf varlıktır. Dıştaki nesnel gerçeklik dünyevî, öz yani etkin güç (iye) ise onu kutsal hâle getirendir, öznesidir. Ritüel ise kültün hareket ve eyleme yansıyan hâlidir. Malinowski'nin belirttiği gibi kült eylemlerinde din emreder, grup emri yerine getirir (Malinowski 2000: 60). Kült ve ayin inancı ayakta tutan iki önemli unsurdur.

İnsan ve toplum hayatı ile onları çevreleyenlerin ilişkisi kült-iye tasarım ve anlayışının sistematik ve bütüncül bir yapı içinde kavranılmasını gerektirir. Kültü etkin hâle getiren iyedir ve o, görünür nesnel kültün kendisi, hatta onunla aynı şey olur, bilfiil onun yerine geçer. Kendine özgü güçle insan hayatını etkiler. Her bir türdeş kült-iye, bütünü içinde ve onu temsil eden özel bir form olarak kabul edilmelidir. Çünkü mitik düşünce ve hayal gücüne sahip insan olmak, algı sınırlarındaki her şeyi canlı ve ruha sahip varlık olarak tasavvur etmeyi gerektirir. Bu çabasını pekiştiren 'iye' kavramıdır. İyelerin insan türüyle benzer davranışlar sergiledikleri gözlemlenir; iye ve insan birbirine karışır. Böylece kült, insan düşüncesinin/bilincinin içine girer. Kült-iye gücü kutsallığı nedeniyle yüceltilen ve fakat içerdiği tehlikeler ve tehditlerinden dolayı korkulan bir güçtür. Bu güç ile doğru iletişime girmeyen insan için tehlike her zaman yanı başındadır. Kendisine gerekli saygı gösterilmeyen iye ile insan arasında bir gerilim/çatışma yaşanabilir. Bu gerilimin yaşanmaması için kült insan zihninde bir korku nesnesi olarak durmalıdır. Saha Türklerinin inanışlarına göre yaratılmış her şeyin bir iyesi vardır ve iye gözle görülebilen somut varlığı yaratan güçtür. Bu güç, Ürüñ Ayı Toyon'un alkışlarının bir araya toplanmasıyla ortaya çıkmıştır. İyeler onun çocuklarıdır. Orta Dünya'nın temeli olarak kabul edilen *Odun*'un, iyelerin en güçlüsü ve soylusu olduğu düşünülür (Afanasev 2018: 29-30).

Mitik düşüncede insanı çevreleyen ve algı sınırları içinde olan her şey, her olay kült sistemi içine yerleştirilmiş, böylelikle onlarla insan hayatı arasında bir ilişki kurulmuştur. Kültlerin ruhları, besleyici merkezleri, canlandırıcı-

ları olan iyeler bu ilişkide “aracılık” eden konumundadır. Bireyler ve toplumlar için kültürler bir yandan yasak, tabu, cezalandırma diğer yandan da ödüllendirme ve fayda temini bakımından hem faydalı hem de zararlı çatışmasının temelini oturtulmuş, kendi karşıtını içinde barındıran zıtlığa dayalı bir değer taşırlar. Bireysel ve toplumsal tavırlar da buna göre şekillenir. Bu düalist değer sistemini elektro kimyasal reaksiyonun sağlanması için artı (+) ve eksi (-) olmak üzere iki zıt kutba ihtiyaç duyulması gibi birbirini tamamlayan iki değer olarak düşünmekte fayda vardır. Kültürlerin insan hayatının bütün yönlerine iyilik ve kötülük bağlamında etki edebildiği düşünöldüğü için onları memnun ederek iyiliklerini alma; öfkelenmelerinde ise onları yatıştırmak için sunulur, saçılar, dualar vasıtasıyla teskin etmek yoluna gidilmiştir. Wilamowitz de “kültürlerin ve tüm uygulamaların amacı”nın Tanrıyla birlik ve etkileşim kurmak olduğunu söyler. Bu durum iki cephede gerçekleşir: Tanrının iyi niyetini ve lütfunu kazanmak ya da öfkesini yatıştırmak. Bazıları, bu kültür uygulamalarının aslında, Tanrıya dilediğini yaptırtmak için onu buna zorlamak anlamına geldiğini düşünür. Aslında, bu uygulamaların kendilerinde ve içinde sihirli bir etki olduğu görölmüştür. Daha sonraki bir aşamada, Tanrının iyi iradesinin insanların başarıları için gerekli olduğu düşünölmüştür.

Son zamanlarda kültür kelimesi belli bir anlam içeriği olan hemen her sözcüğü tanımlamakta kullanılmaktadır. Bu kullanım kavramın çerçevesini belirlemeyi ve tasnif etmeyi güçleştirse de Türk inanç sisteminde mitsel-dinsel alanın önemli bir parçasını oluşturan ve tanrısal tasavvurun bir çeşit somutlanması olan kültürler şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Tanrısal Kültürler
2. Olumsuz (Şeytanî) Güçlerle İlgili Kültürler
3. Astral Kültürler
4. Yer-Su Kültürleri: Tabiat Unsurları ve Hadiseleriyle (Meteorolojik) İlgili Kültürler
5. Ateş Kültü
6. Bitki Kültürleri
7. Hayvanlarla İlgili Kültürler
8. İnsanın Fiziksel Unsurları, Hayatı ve Ruhlarla İlgili Kültürler
9. Atalar Kültü
10. Aile Kültü
11. Yönetim Kültü
12. Bereket; Üretim ve Ekonomi Kültürleri
13. Kurban Kültü

14. Bilgi (Rasyonel bilgi, mistik bilgi) Kültü
15. Sanat Kültü
16. Ev (Eşik kültü, bahçe kültü, çit kültü, ateş-ocak kültü...) ve Ev Hayatıyla İlgili Kültler
17. Mülkiyet, Sahiplik Kültleri
18. Sosyal ve Günlük Yaşamla İlgili Kültler
19. Av ve Avcılıkla İlgili Kültler
20. Yol ve Yolculuk Kültleri
21. Tören, Şenlik, Eğlence Kültleri
22. Zaman (biyolojik zaman, kozmik zaman), Mevsim ve Takvim Kültleri...
23. Yer ve Mekân Kültleri: Açık ve kapalı kutsal mekânlar (dağ, ova, mağara...), yerleşim birimleri, törensel merkezler
24. Tapınak Kültleri
25. Yön Kültleri
26. Renk Kültleri
27. Sayı Kültleri
28. Meslek Kültleri
29. Nesne Kültleri
30. Maden kültleri
31. Yiyecek ve İçeceklerle İlgili Kültler
32. Söz (Yemin, and, alkış, kargış...) Kültü
33. Rüya (düş) Kültü
34. Sihir, Büyü ve Fal kültleri
35. Halk Hekimliği ve Sağaltmayla İlgili Kültler
36. Cinsiyet ve Cinsellik (Fallüs...) Kültü
37. Üreme ve Çoğalma Kültleri
38. Soy (Totemik), Kimlik ve Aidiyet Belirleyici Kültler
39. Sosyal İlişkiler (Akrabalık, dünürlük, komşuluk, boylar arası ilişkiler...) ile İlgili Kültler
40. Kişi (Liderler, kahramanlar, din adamları...) Kültleri
41. Anıt (Doğal yolla oluşmuş anıtlar ve insan yapımı anıtlar) Kültleri
42. Simgesembole (Damga ...) Kültleri

Bu tasnifin maddeleri arasında geçirgenlik mevcuttur. Birinde yer alan bir unsur genellikle diğerlerinden bir veya birkaçıyla da ilişki halindedir veya onun tamamlayıcısıdır. Tabiat başta olmak üzere insanın doğası ve onu çevreleyen hemen her şey mitsel-dinsel alan içinde kült-iye formunda

şekillenmiş görülmektedir. Türk mitolojik sisteminde hemen her kültürün bir iyesinin olduğu düşünülür. Bu durum söz kültürü için de geçerlidir. Aşağıda üzerinde durulacağı gibi Yakut (Saha) inançlarındaki *Til* İççite ve Çumçurakaan bunun belirgin örnekleridir. Söz kültürü, yaratılıştan başlayarak birey ve toplum hayatı üzerinde etkili olmuştur. Onun mitolojik ve dinî kökenlerden kaynaklanan gücünün etkisi hâlâ devam etmektedir. Bu güç, Tanrı ve ruhlarla temasa geçip onlarla iletişim kurma, büyü, sağaltma ve dua başta olmak üzere birçok unsorda kendini gösterir.

Mitolojiler ve Dinlerde Söz Kültü

Söz ve yaratılış

Mitolojik sistemde “gerçekliğin” söz ve adlandırma ile yaratıldığına inanılır. Mitolojik düşüncede söz âdeta ilahi bir yasadır. Tanrı’yı ve buyruğunu ifade etmesi bakımından söz, mit dünyasında önemli bir yere sahiptir. Mitolojik düşüncede varlık ile dil, sözcük ve anlam birbirinden ayrılmaz bir birlik olarak görülür (Koçak 2009: 727). İnsanlık tarihi boyunca sözün yalnızca insanlar arasındaki etkileşimde değil, insanı çevreleyen her şey hatta Tanrı üzerinde etkili bir güce sahip olduğuna inanılmıştır: Söz, sosyal hayatın bütün yönleriyle ilişkili olmasının yanı sıra tanrıdır, peygamberdir, insandır, yaratılışın tanrısal gücü ve özüdür, büyüdür, hayvanlar ve nesnelere üzerindeki hâkimiyetin ilk ve asil unsurudur. Kısacası söz, evrendeki Tanrı dahil her şeydir, Elbette, aynı zamanda ninniden ağıta uzanan mitik ve mistik sözlü yaratıcılığın da asil unsurudur.

Mitolojiler ve dinlerde Tanrı’nın sözle, bakışla ya da nefesle ilgili yaratıcılığına dair ifadelerle sıklıkla rastlanır. Bu üç eylem, insanın günlük hayatında yaptığı en sıradan ve çaba gerektirmeyen eylemlerdir. Tanrıya bu unsurlar yoluyla yaratıcılık atfederek onun yaratıcı gücünün yüceliğini ve mükemmelliğini ortaya koymayı amaçlar.

Söz ile yaratmada, sözün içeriği kadar sözün “ses”inin fiziksel ve duygusal etkisinin de önemi vardır ve bu yaratıcı sese *tanrısal ton* demek uygun düşer. İnsanlığın ulaştığı bilimsel ve teknolojik gelişmeler, sese duyarlı ve sese tepki veren teknolojik cihazların geliştirilmesi ile, söz-yaratılış ilişkisinde “*Açıl susam açıl!*” ifadesiyle tanrısal tondaki sesin önemini dikkate almamız da gereklidir. Şamanik mitolojide söz, nefes, canlandırma ve düşünme eylemlerini ifade eden sözcükler, aynı zamanda birbirleriyle ilişkili kavramlardır. Altay mitolojisine göre, Ülgen tarafından yaratım süreci yarım kalmış kadını Erlik, demir borudan burnuna yedi ses tonunda üfürüp dokuz ses tonunda

iki kulağına da üfleyerek canlandırır. Metinden anlaşılacağı üzere canlan(-dır)ma ve seslerin aktarılması birleşir. Ses/konuşma ve nefes alma, muhtemelen, birbirleriyle ilişkili olgular olarak düşünülmüştür. Sibiryalı Türkleri canlı varlıkları *tındu* (nefes alabilen) ve *tını çok* (nefesi yok, nefessiz) olarak ayırırlar. Sadece Sibiryalı Türkleri değil, bütün Türkler tarafından insan sesi, ses karakteri olarak görülür. Şor inanışlarına göre dağ iyisi, insanın “ses”ini alınca onun ruhunu da almış olurdu. Bu eylemin sonucu da ölüm idi. Türk mitoloji geleneğinde ses yeteneğinin kaybedilmesi, ölümün unsurlarından biri olarak kabul edilir (Lvova ve d. 2013: 99-100). Ses hayattır, canlılıktır; nefes alan, düşünen bir varlığın en önemli hayati özelliğidir. Yaşam ona bağlıdır. Sesin yokluğunun karşılığı ise, ölümdür.

Sesin sözle birleşen tanrısalılığı ile ilgili üzerinde yorum yapabileceğimiz unsurlardan en dikkate değer olanları şaman şarkıları, kaya resimleri ve sesin sağaltıcı olduğuna dair inanışlardır. Hoppál'ın Walker (2003) ve Reznikoff'dan (1995) alıntılıdığı bilgiler, konumuz ile ilişkilendirilerek şöyle özetlenebilir: Yansıma sesler aslında müziğin başlangıcıdır ve iyileştirici şaman müziğinin önemli bir özelliği her bir yardımcı ruhun, birden fazla olmak üzere, kendi ayırt edici ezgisinin bulunmasıdır. Bu sebeple şamanların sahip olduğu gücün bildikleri şarkı sayısına göre ölçülmesi çok da şaşırtıcı değildir. İyileştirici güç şarkıyı okuyan şamanın ve kullandığı enstrümanın sesinden yayılır. Konunun tarih öncesi resimli mağaralar ve kayaların ses boyutu şeklinde ifade edilebilecek bir yönü daha vardır: Mağaraların içindeki resimlerin hemen hepsi yankı yapan yerlerde konumlanmıştır. Reznikoff'un yaptığı “göstergebilimsel sonuç”ta, doğal mağaralar, doğal kayalar ve bunların ses değerleri arasında net bir bağlantı bulunduğunu vurgulanmıştır (Hoppál 2016: 91-91). Son zamanlarda Stonehenge gibi megalitik yapılarda kullanılan teknolojilerin sesin sağaltıcı özellikler içerdiğine dair görüşler ileri sürülmüştür. Stonehenge'in merkezindeki benekli dolerit olarak adlandırılan mavi taşlara vurulunca çıkan sesle sağaltıcı olduklarına inanılır. Aynı durum Malta'da M.Ö. 4000'de inşa edilen yer altı tapınağının merkezinde bulunan kireçtaşından oyulmuş kehanet odasının, sesi anlaşılmasız bir şekilde sektirip yankılandığı tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarda yankılanan bu sesin beyin fonksiyonlarını değiştirip insanları trans hâline soktuğu ortaya çıkmıştır. Antik bilgelikte sesin frekansı <özellikle yankılanmış sesin> sağaltıcı ve belki de ruh ve tanrılarla iletişime geçmenin etkili bir yolu olarak görülmüştür. Ayrıca tarih boyunca müzik ya da su sesinin şifacılığın aracı olarak kullanıldığı, Tibet gibi pek çok Asya ülkesinde ise keşişlerin şifa ve meditasyon amacıyla vurduklarında özel tınları olan çanakları kullandık-

ları bilinmektedir. Günümüzde ise *sonoterapi* (sesle tedavi) tedavisi modern tıbbi tedavinin bir parçası olmaya başlamıştır.

Doğanın ya da evrenin sesleri sözcüklerin kökeninde olduğu kadar, inancın da köklerinde mevcuttur. Söz, tüm insanüstü güçlerin merkezinde bulunur; onu Tanrı'dan, tanrısal olandan, ruhlardan ve büyüden ayırmak mümkün değildir. İnsan bedeni ve sınırlı zihin gücüyle sahip olduklarından daha fazlasına sözle ulaşmaya çalışır. Söz, yaratılışı tetikleyen asıl unsurdur; gök gü-rültüsünün, uğuldayan bir ağacın, suyun ya da ateşin sesi... olarak tanrısaldır; tanrılar ve ruhlarla iletişime geçmenin yollarından biridir; söz tedavidir; söz büyüdür.

Bazı mitolojilerde Tanrıların evreni, dünyayı sözle yarattığı anlatılır. Bunlardan biri Mısır mitolojisinde sözü ve ruhu yaratan Tanrı Ptah'ın yanında İlâhî Sözlerin Efendisi olan Tot (Eliade 2007: 116); Dogon kozmogonisindeki Tanrı Amma bunun tipik örneklerindedir. Dogonların kozmogonilerinde uzayın ve zamanın arketipleri, semavi tanrı Amma'nın göğsünde sayılar şeklinde kaydedilmiştir. Diğer bir versiyonda insan ve kâinat bir merkezden itibaren sarmalımsı bir şekilde hareket eden *premordial* (ilksel) bir titreşimden başlayarak yaratılmış ve bu hareketin ilk başlangıcı, farklı uzunlukları bulunan yedi daire parçası şeklinde verilmiştir. İnsanın evren ve evrenin insan şeklinde düşünülmesi, dünyanın “<logon” görüntüsünü belirleyen iki ameliyedir. G. Calame-Griaule'e göre (Etnologie et Langage=Etnoloji ve Dil) Dogon, her bir ot filizinin, hatta küçük bir sineğin bile “söz” taşıyıcısı olduğu “insanbiçimli” bir evrenin tüm aynalarında kendi yansımasını arar. Dominique Zahan'ın *Dialectique du verbe chez les Bambaras* (Bambaralar'da Söz Diyalektiği) isimli eserinde altını çizdiği gibi, “İnsanla tanrısı arasında bir yakınlık meydana getiren söz, aynı zamanda, görünen dünya ve görünmeyen dünya arasında da bir bağ oluşturur”. İfade edilen her söz, dünyaya gelen bir çocuk gibidir (Eliade-Couliano 1997: 40).

Sümer mitolojisinde tanrısal söz yaratılışı gerçekleştirecek güce sahiptir. Tanrılar yaratmaya karar verdiklerinde yapacakları tek iş, sözcüğü söylemek ve ismi anmaktır. Kramer bu tanrısal sözün yaratıcı gücüne dair bu görüşünü kral-tanrı benzetmesiyle destekler. Ona göre, tanrısal sözün yaratıcı gücü kavramı, olasılıkla, insan topluluğunun gözlemlenmesine dayanan bir benzeşim çıkarımının sonucudur. Eğer insan olan bir kral yalnızca ağızından çıkan sözlerle, emirle istediği her şeyi gerçekleştirebiliyorsa, evrenin dört büyük krallığından sorumlu ölümsüz ve insan-üstü tanrılar çok daha fazlasını gerçekleştirebilirdi. Bununla birlikte, düşünce ve sözcüğün tek başlarına çok

önemli olduğu kozmolojik sorunların bu ‘kolay’ çözümü, sıkıntı ve felaket zamanlarında hemen bütün insanların tipik bir biçimde dileğin gerçekleşivermesi yönündeki kaçışlarının bir yansımasıdır (Kramer 1999: 108).

Babil yaratılış destanı Enuma Eliş’te de sözün tanrısallığına ve yaratıcı yönüne sıkça vurgu yapılır. Destanın birinci tabletinde Taimat, tanrılar üzerindeki egemenliği verdiği *Kingu*’ya “Senin sözlerin Annaku’nun sözlerinden üstün olacak!” der. Benzer ifadeler diğer tabletlerde tekrarlanır. Bu seslenişlerde sözün yaratıcı gücüne gönderme yapılır (Adalı-Görgü 2018: 9, 19, 31,32).

Söz, alfabe, dolayısıyla harfin önemi Viking mitolojisinin de asli unsurlarından biridir. Viking mitolojisinin baş tanrısı ve savaş tanrısı olan Odin birçok özelliğinin yanında söz, dil ve şiir tanrısı olarak da bilinir. Hatta o, bu becerilerini hilekâr ve düzenbaz bir şekilde kullanmasıyla tanınır. Bu yönüyle Odin, mitolojilerde sözü tanrısalsal bir beceri olarak olumsuz anlamda kullanan tek tanrıdır, denilebilir (Laffret 2012: 231). Mitin yorumu, evrenin gizemi söz ve dilde saklı olduğu şeklinde yapılabilir. Odin ancak bunlara sahip olduğu derecede tekâmül etmiş bir tanrı olmayı başarabilmiştir. Odin gibi Hint mitolojisinin baş tanrısı *Brahma* da insan dilinin tanrısıdır. Bu bakımdan Hint mitolojisine göre *söz* yani *ses* ebedidir (Özkan-Esin vd. 2001: 6). Aynı şekilde Zerdüştlükte de anlamlı ve hikmetli sözlere olan inanç en üst seviyesine çıkmıştır. Zerdüştlüğün temelini atan Zaratuşta tıpkı Odin gibi sözün gücüne sahip olmak ister. Bunun için Ahura Mazda’ya kendisine tılsımlı sözler bağışlaması için dua eder (Urmanç 2011: 80).

Polenezya mitolojisinde de sözün yaratıcılığına vurgu yapılır. Tuamoto adalarının baş tanrılarında olan Kiho Tumu yarattıklarını sözle yaratır: “Kiho sonra karasularına söz hakkı verdi ve onlar gerçekleşmeye başladılar” (Laffret 2012: 456). Başka bir Polenezya mitinde de sözle yaratılış anlatılır: “Başlangıçta yalnızca sular ve karanlıklar vardı. En yüce Tanrı İo, düşüncenin ve sözlerinin gücüyle suları ayırdı ve gökyüzü ile yeryüzünü yarattı. ‘Sular birbirinden ayrılın, gökler oluşsun, yer ortaya çıksın’ dedi. İo’nun bu kozmogonik sözleri sayesinde dünya var olmaya başlamıştır. Bunlar kutsal yükle güçlü yaratıcı sözlerdir” (Eliade 2009: 392).

Sibirya halklarından olan Tunguzlarda da söz, yaratıcı gücün önemli bir unsurudur. Bir Tunguz mitinde Tanrı ile şeytan arasındaki mücadelede buyruğun/sözün ilahî güç olarak hâkimiyeti belirleyici bir unsur olduğu anlatılır. Mite göre, yeryüzüne gelen Tanrı, kendisi için bir şey isteyen şeytan Buninka ile karşılaşır. Şeytan, Tanrı’nın yaptığı yeryüzünü yok etmek ister. Tanrı öfke

ile: “Eğer bir emir ile denizden bir çam ağacının çıkmasını sağlayabilirsen, senin gücünü kabul edeceğim, ama sen yapamayıp, ben yaparsam kudret sahibi olanın ben olduğumu kabul edeceksin” der. (Harva 2014: 70). Elbette sözün yaratıcı gücünün sahibi Tanrı olduğu için bu yarışta da kazanan o olur. Mitteki bu durum, iyi ve kötü güçlerin tasavvuru ve zıt karakterli varlıkların çatışmasında söze sahip olanın “iyi” olduğunu gösterir.

Yunan mitolojisinde tanrısal söz ve sesin insanlara ulaştırmasıyla ilgili olarak ilk karşımıza çıkan Hermes’tir. “Zeus, oğlu Hermes’in arsızca yalanlarından o kadar etkilenir ki onu Olimpos’un ulaşı ve elçisi yapar. Sözlerini insanlara aktarırken kendi yorumlarını katacağından, aslından koparacağından emindir. Ama yine de söz ile sesi birleştiren Hermes’ten vazgeçemez. Çünkü bu mitolojik Tanrı, bilinmek ve insanlarla konuşmak istemektedir” (Koçakoğlu 2018: 2015). Tanrı mesajlarını insanlara iletmek üzere Hermes’e teslim eder. Üzerinde hangi değerlendirme ve çıkarımlar yapılacak olursa olsun Hermenötik’in ortaya çıkışını sağlamış olan, yukarıda üzerinde durulan tanrısal teslim edıştır:

Tanrı’nın fâni insanlara özgü bir dili olmadığı için, başka bir açıdan da Tanrı’nın akli mükemmel olduğu, buna karşılık Hermes’in akli fâni insanlara özgü bir sınıra sahip olduğu için, her şeyden önce Tanrı’nın Hermes’in anlayabileceği biçimde anlatmak istediğini bir miktar kıvrak anlatmış söylenir. Bu da yetmezmiş gibi Hermes’in Tanrı’dan lafzî söz olmaktan ziyade anlam olarak aldığı bu sözü insanlara ulaştırırken onların seviyelerini, tarihsel durumlarını, fenâlarını (finitude) gözetmek zorunda oluşu sözü iyice insani kılmıştır. (Göka ve d. 1999: 11)

Söz ve yaratılış ilişkisi, sözün kutsal kitaplar aracılığıyla metne dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Her ne kadar böyle olsa da kutsal metinlerin ezberlenmesi ve ezberleyenlerin bu metinleri sözlü olarak icraları yazılı metinden okumaktan üstün tutulmuştur (Goody 2017: 193). Tanrı’nın sözünü işitebilenler peygamberlerdir. Bu sözleri yazıya geçirip metin hâline getirenler ise peygamberlerden sonraki insanlardır. Bu metinler, Tanrı sözlerinin yazılı hâllerinden başka bir şey değildir. Kutsal kitaplar içinde sözün tanrısallığına en çok İncil’de vurgu yapılır: “Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı’yla birlikteydi ve Söz Tanrı’ydı. Başlangıçta O, Tanrı’yla birlikteydi. Her şey O’nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O’suz olmadı. Yaşam O’ndaydı ve yaşam insanların ışığıydı... Söz, insan olup aramızda yaşadı. O’nun yüceliğini –Baba’dan gelen, lütuf ve gerçekle dolu biricik Oğul’un yüceliğini– gördük...” (Yuhanna 1). İncil’e göre söz aynı peygamberdir. Yuhanna 1:14’te;

“Söz insan olup aramızda yaşadı. Onun yüceliğini –Baba’dan gelen, lütuf ve gerçekle dolu biricik Oğul’un yüceliğini- gördük” ifadeleriyle tanrısal gücün Hz. İsa’da vücut bulduğu anlatılır. Hatta Batı kültüründe, Kutsal Kitap’ta insan, Tanrı’nın imgesidir; çünkü, şeyleri adlandırma, var etme yeteneğine sahiptir. Burada kazanılması umulan şudur: İnsan dil (yetisi) aracılığıyla, söz edimi, söz söyleme aracılığıyla yaratabilir (Pıçq vd. 2013: 4). Hz. İsa’nın Tanrı’nın ve tanrısal bilginin sözü olarak gönderildiği kabul edilir. İznik Konsülü’nde okunan şiirsel bir metinde şunlar söylenmiştir: Çünkü ben size Babanın Sözü olarak gönderilmesem, siz acı çekmeyi anlayamazdınız... İzzet sana, Baba! İzzet sana, Söz! İzzet sana, Kutsal Ruh!

İlahî dinlerde Tanrı, insan ile vahiy yolunu kullanarak, söz ile iletişime geçmiştir. Yani, Tanrı, sözdür. Musevîlikte de tanrının söz ile yarattığı vurgulanır. Gerçek anlamda yaratılış, ‘kaos’a düzen verilmesi, Tanrı (Elohim) kelâmının gücüyle gerçekleştirilir. Tanrı, “ışık olsun” dedi ve ışık oldu. Ve yaratılışın birbirini izleyen aşamaları hep Tanrı’nın sözleriyle gerçekleştirilir (Eliade 2007: 205). “Nitekim Sina Dağı’nda Tanrı geri planda kalır, görülmez. Bir seste, kendi sözünde görüntü ve biçim kazanır, hatta ete-kemiğe bürünür; bu söz sonra, gözle görülebilecek şekilde taş tabletlere kazınır” (Ouaknin 2017: 53). Böylece söz olan Tanrı, yazılı metne dönüşür. Tekvin, Musa’nın Birinci Kitabı Bab 1’de yaratılış anlatılırken yaratılan her şeyin yaratıcının sözleriyle yaratılıp ortaya çıktığını görüyoruz. Yaratıcı: Işık olsun der, ışık olur; suların ortasında kubbe olsun der, sular sulardan ayrılır; sular bir yere biriksın kuru toprak olsun der, öyle olur... (Tevrat: 5-6). Böylece devam eder, her yaratılan, yaratıcının sözüyle vücut bulur. Sonra da yaratıcı onlara adlarını verir. Aynı şekilde Mezmurlar’da da Tanrı (Rab) her şeyi sözüyle yaratır: “Gökler Rabb’in sözüyle, gök cisimleri ağzından çıkan bir solukla yaratıldı” (Mezmun 33/6) ifadeleri vardır.

Günümüzde yorumsamacı ve postyapısalcı düşüncelerin merkezî tematiğini sözün Batı’daki özgül kurulma biçimleri hakkındaki tartışmalar teşkil etmektedir. Yukarıda üzerinde durulan Yeni Ahit’te ve Yuhanna İncil’inin ilk sözü olan “Önce Söz Vardı” ifadesinde Kelâm’ın Tanrısı’na gönderme yapılmaktadır. Kelâm’ın Tanrısı’nın 19. yüzyıldaki Alman kültüründe Eylemin Tanrısı’yla bir müsademeye girdiği ve Alman düşünce tarihinde gecikmişlikle de ifade edilen özgüllüğün bu Söz Tanrısı’na olan imandan kaynaklandığı düşünülmektedir. Almanlar Yahudice bir eylem Tanrısı’na tâbi olmuş gözükürken Fransa, İngiltere ve Amerika’nın tuttuğu yola girip girmeme tartışmasını geç Aydınlanmaları döneminde bu söz-eylem tartışması bağla-

mında yapmışlardır (Göka ve d. 1999: 10).

İslam'da ise söz denilince genellikle yaratılış, söz estetiği ve güzel, olumlu, yapıcı söz söyleme anlaşılır. Allah'ın sözle yaratma kudreti Kur'an-ı Kerim'de Bakara (2/117), Âl-i İmrân (3/47), Nahl (16/40) ve Yasin (36/82) surelerinde geçer: “Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri yalnızca “Ol!” demesidir, o da hemen oluverir (Yasin, 36/82); Gökleri ve yeri (bir örnek edinmeksiniz) yaratandır. O, bir işin olmasına karar verirse, ona yalnızca “O” der, o da hemen oluverir” (Bakara, 2/117)... Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in birçok sure-sinde (Rahman, Zümer, Tâhâ, Nisa, Enam, Bakara...) ve hadislerde sözün bu özelliklerine göndermeler mevcuttur.

Türk kültüründe yüzyıllar boyunca senkron ve diakron açıdan bilginin saklanıp aktarılmasında dünyayı algılamanın ve tanımanın esas aracı “söz” olmuştur. Bundan dolayı da, “düşünce-söz-eylem” üçlü elemanı arasında çok güçlü bağlar bulunmaktadır. O. M. Freydenberg'e göre, arkaik toplumda “her söz, eyleme özdeştir, her isim ise eylemin sonucudur”. V.N. Toporov, bu durumun “dilin ritüel fonksiyonlarının tamamen ortadan kalkmayan kültürlerle has olduğunu, dolayısıyla ritüel fonksiyonlu her ifadenin söz-eylem, hatta önce eylem, sonra söz olduğunu” belirtmektedir (Lvova ve d. 2013: 190).

Türk mitolojisinde kâinat, söz ve adlandırma ile yaratılır. Bu sebeple, şamanik Türk mitolojisinde de ‘söz’ kutsaldır. Altay Türk yaratılış mitinde yaratıcı Üç Kurbustan'ın hiçbir eylemde bulunmadan yalnızca sözle yaratıcılığını kullandığı görülür. Radloff tarafından derlenip kayda geçirilen yaratılış mitinde Üç Kurbustan, kendi talimatıyla Erlik'in suyun altından çıkardığı toprağa “Cer bütsin!” (Yeryüzü yaratılsın!) diye seslenir ve bu söz üzerine bir avuç toprağın yayılıp genişlemesiyle yeryüzü oluşur. Metnin ilerleyen kısmında Üç Kurbustan dalsız bir ağaç görür. Ağacın görünümü hoşuna gitmez. “Boo togus budak bolzın!” (Bunda dokuz dal olsun!) der. Onun sözüyle dokuz dal oluşur. Sonra: “Togus budaktıñ tözinde togus kiji bolzın! Ol togus kijideñ togus başka aymak össün!” (Dokuz dalın dibinde dokuz kişi olsun! O dokuz kişiden dokuz ayrı boy oluşsun!) (Yamayeva-Şincin 1994: 12) diye seslenir. Böylece dokuz dalın dibinde dokuz ayrı kişiden dokuz başka boy ortaya çıkar.

Verbitsky tarafından derlenmiş yaratılış mitinde ise, yaratılışa neden olan Ak Ene, Ülgen'e şu ilham verici sözlerle seslenir: “Yaratmak istiyorsan sende bir şeyler Ülgen, yaratıcı olarak şu kutsal sözü öğren! De ki hep, yaptım

oldu! Başka bir şey söyleme! Hele yaratırken, yaptım olmadı! demel!” Bunun üzerine Ülgen, “Yer yaratılsın!” der ve yer yaratılır; “Gökler yaratılsın!” der, gökler yaratılır. Metinde ayrıca Tanrı’nın alkışı kendi yaratıcılığı için yeterli olduğu kadar başkalarına bağışladığı alkışı da yaratıcı özelliğe sahiptir. Erlik kendine ait bir dünya yaratmak için Tanrı’dan alkış ister ve aldığı tanrısal alkış sayesinde kendine bir dünya yaratır. Katanov tarafından derlenen ve Abakan Metinleri arasında yer alan “Kâinatın Yaratılışı” miti, kutsal metinlerle benzerlik gösterir. Metnin Hakasların Ruslarla temasından sonra teşekkül ettiği açıktır:

Tanrı her şeyi sözü ile yaratmıştır. Eskiden ne gökyüzü ne de yeryüzü vardı. Tanrı onları altı günde yaratmış. İlk gün ışığı; ikinci gün gökyüzünü yaratmış. Üçüncü gün suyu karadan ayırarak yeryüzünü bitkilerle örtmüş. Dördüncü gün ay, güneş ve yıldızları yaratmış; beşinci gün balık ve kuşları, altıncı gün böcekler, hayvanlar gibi bütün canlıları yaratmış. En son olarak insanı yaratmış. İnsanın bedenini topraktan yaratıp içine ölümsüz ruhu üflemiş. Yedinci gün insanın kendisine ibadet etmesi için yaratma işini bitirmiş. (Katanov 2000: 267)

Sözün ya da kelimenin gücü ve önemi elbette doğru bir şekilde söylenmesindedir. Yanlış söylenen söz veya sözler kaderi değiştirebilir. Bunun en güzel mitolojik örneklerinden biri Verbitskiy’nin derleyip yayımladığı bir Altay efsanesidir. Bu efsaneye göre, yeryüzündeki bütün felaketlerin, guguk kuşunun, annesinin nasihatlerine uymamasıyla başladığı anlatılır:

“Annesi guguk kuşuna “kök-kök!” (yeşil, yeşil otlar); kestik (kama); oduk (ateş); çastık (ölünün başının altındaki yastık) söylemesi gerektiğini tembihlemiş. Ancak genç guguk kuşu bu kelimelerden sadece birinci sözü aklında tuttuğu için yeryüzünde ölümler olmuş (Verbitskiy 1877).”

Türk yaratılış mitinin diğer mitler ve kutsal kitaplarla olan ortak özelliklerinden biri Tanrı’nın her an her yerde hazır ve nazır olmasıdır. Tanrı’dan kaçıp kurtulmak isteyen Erlik nereye kaçarsa kaçsın Tanrıyı hep arkasında veya yanında bulur: “Kiji tumalangan, karılıp, araay la ölüp barbagan. Emdi kederi barıp, kudaydañ kaç a bergen. “Iraak badım” dep, sanangan, kaya bağıp, körzö, Kuday canında turup catkan” (Yamayeva-Şincin 1994: 11). (Kişi nefessiz kaldı, kasılıp, neredeyse ölecek gibi oldu. Şimdi gerisin geri Tanrı’dan kaçtı. “Uzaklaştım” diye düşünse de, geri dönüp baktığında Tanrı yanında duruyordu).

Söz iyesi ve sözlü metinlerin kutsallığı

Hint vedaları ve daha birçokları gibi, Türk sözlü geleneğindeki metinler de kutsanan bir sözlü gelenek yoluyla korunmuşlardır. Türk mitolojisinde ve halk kültüründe sözlü geleneği güçlü kılan birçok unsur vardır. Saha Türkleri sözün iyesine Çumçurukaan derler. O, beyaz bir kelebek şeklinde tasavvur edilir. Ağzı kalabalık ve gereksiz konuşanları münasebetsiz sözler söyleterek pişmanlığa sevk eder (Dilek 2014: 65). Saha Türklerinde Çumçurukaan dışında söz iyesi olarak ayrıca *Til iççite* (Dil iyesi) de vardır. O, sözün kutsal sahibidir. Söylenen söz kutsal bir kuşa dönüşür ve sözün ulaşması gereken yere uçarak sözü hikâye eder. Masallarda Orta Dünya'nın bahadırı tarafından söylenen söz, genç bir aygıra dönüşerek sözü bütün göklere yaymak için yüce dünyaya uçar ve nihayet Aşağı Dünya'ya kudurmuş bir boğa kılığında iner (Dilek 2014: 176). Sahalar için sözün en güçlü olduğu metinler *aykal* adı verilen ilahilerdir. Saha inançlarına göre insan sözü, kendi içinde bir güce sahiptir ve bu yönüyle ruhların dikkatini çeker. Bundan dolayı iyi *aykal* söylemekten imtina edip güçlü manalar içeren ifade ve sözlerden kaçınırlar. Hiç şüphe yok ki, Saha Şamanizmi halk şiirinin gelişmesiyle ve irticalen şiir söyleme geleneğiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağ yalnız Saha Şamanizmiyle ilgili olmayıp aynı inanca sahip diğer Türk boyları için de geçerlidir. Türk şamanik metinlerinin söz varlığının halkın kullandığı söz varlığından çok daha fazla olması bu metinlerin anlam derinliği ve zenginliğini gösterir. “Saha oyununun söz dağarı 12 bin kelimeyi bulduğu halde halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez” (Gömeç 1998: 47).

Sahaların eski inanışlarına göre ruhların ortaya çıkışının ilk işareti kişinin doğaçlama şiir söyleme yeteneğidir. Ruhlar özellikle kısa, özlü ve ahenkli sözlerden oluşurlar. Halkın bakış açısına göre önemli şarkıcılar ve destan anlatıcıları şanssız ve mutsuz kimselerdir. Çünkü onlar, ahenkli sözlerle doğa ruhlarını uyandırır ve bu ruhlar korkuyla irkilip şarkı, destan... söylemeye başlarlar. Saha inançlarında üöttü adı verilen başka bir söz vardır ki, üöttüler kurban töreni sırasında ruhları çağırarak için söylenen sözler olmakla birlikte genel olarak söylenmiş söz demektir. Bütün tabiat unsurlarına Tanrı ve iyelerin nefesi sindiği için bunlar üöttülü (Sözlü, söz sahibi) kabul edilir. Bunların yanında duvar, serge, ahır, şaman davulu, kopuz da üöttülü kabul edilir. Üöttü iki çeşittir: Tanrı'dan gelen üöttü iyilik yapar, kötü ruhlardan gelen üöttü ise kırıcı, bozucu olur. Saha mitolojisinde sözün gücü ve kutsallığı ile ilgili başka örnekler de verilebilir; *Cabın* adı verilen Aşağı Dünya'nın

en dibinde bulunan kötü ruhlar yeryüzüne çıkmak isteseler de ataların kopuz ve ezgili sözlerinin bunu engellediğine inanılır. Ayrıca Saha inançlarındaki *Haan Caahık* adlı ruhların görünüşleri kadar sözleri de öldürücüdür.

Altay Türkleri için de dua sözleri olan alkışlar kadar, sözlü metinler de (özellikle mitler, destanlar ve masallar) kutsaldır. Destanların *kay eezi* (destan, söz iyisi) adı verilen bir iyisi olduğuna inanılır. Destan metninin geleneksel yapısına uymayan, sözlü metne gereksiz ilave veya çıkarmalar yapan anlatıcıların destan iyeleri tarafından cezalandırılacağı düşünülür. Konu hakkında şöyle bir anekdot anlatılır:

“Kan Oozı’nda Anike adlı bir destan anlatıcısı ‘Altay Buuçay’ destanını anlatırken bazı yerlerini unuttuğu için destan kahramanı Altay Buuçay, Anike’nin rüyasına girerek onu kamçılımış. Anike bu yüzden öldü, derler” (Suzakov 2015: 149).

Anlatıcıdan metni yarıda kesmemesi beklenir. Bitirilmemiş parça veya bitirilmemiş hareket, olayların doğal gidişatını bozabilir ve bir felakete dönüşebilir. Anlatıcının sık sık destanı yarıda kestiğini ve bitirmediğini konu edinen bir Hakas efsanesi bilinmektedir:

Anlatıcı, bir gün destan anlatırken yarıda keser ve çıkar. Evine giderken dağa baktığında, orada atının dizginlerini tutarak oturan destan bahadırını görür. Bahadır ona kızgındır: Neden beni bıraktın? Anlatıcı korkar ve evine gelince hastalanır. Anlatıcı, ölmeden önce: Bundan böyle anlatıcılardan hiç kimse hikâyeyi yarıda bırakmasın, dağdaki bahadır sağ koymaz, der ve ölür. O günden beri hiçbir anlatıcı, destanı yarıda bırakmaz, hatta bırakmaya cesaret bile edemez. (Lvova ve d. 2013: 199-200)

Ayrıca anlatıcıların sözlü metni kendilerine ait masal veya destan dünyasından reel dünyaya taşıdıklarına inanılır. Bunun için anlatıcının sözel metni anlatmayı bitirdikten sonra *Şöök!* veya *Kap Şöök!* diye bağırarak metni kapatması, metnin dünyasıyla reel dünya arasındaki bağlantıyı kesmesi gerekir. Böyle yapılmadığı takdirde sözel metnin kahramanlarının reel dünyada kalıp anlatıcı ve dinleyicilere zarar vereceğine inanılır².

Benzer şekilde Hakas destancılık geleneğinde *mele söyleme* geleneği vardır. *Mele*, destanı anlatan *haycıyı* cesaretlendirmek ve teşvik etmek için söylenen söz veya nidaya denir. Anlatıcı bu nidaya, söze katılmayıp suskun kalan dinleyicilerin çocuklarının başının kel olmasını diler. Amaç dinleyiciyi metnin içine çekmek, metni daha etkili kılmaktır. Şamanik Türk mitolojisine dair unsurları içinde barındıran mitik eserlerde bir taraftan metnin söz olması nedeniyle kutsallığı dikkate alınırken diğer taraftan kahramanların da sözü tanrısal ölçüde kullandıkları görülür.

Sözlü metinlere kutsallık atfetme, Anadolu'da halk hikâyecilik geleneğinde de görülür. Âşıktan hikâyeyi anlatmadan önce Köroğlu'ndan bir parça söylemesi beklenir. Böyle yapmazsa onun güceneceğine, hatta Kırat'ın sabaha kadar âşığın kayınvalidesinin kapısında kişneyeceğine veya âşık Köroğlu'ndan söz etmezse onun bedduasına neden olacağına inanılır (Alptekin 2005: 42, Taşlıova 2016: 25). Bu yolla gelenek, Köroğlu anlatılarını büyük ölçüde devam ettirme ve muhafaza etme kabiliyeti kazanmış olur.

19. yüzyılın büyük Manasçılarından biri olan Keldibek hakkında anlatılan rivayetlerden birinde, onun icrasının kâinatı titrettiğinden bahsedilmektedir: Aulda sanki aniden fırtına esmekte ve bu azgın fırtına arasında bilinmeyen atlılar (Manas ve onun ordusu) gelmekte ve onların ayak seslerinden yeryüzü sarsılmaktadır. Dolganlara göre, anlatıcı destan anlatırken bazı maddi karakterlere hayat vermektedir. Bu karakterler ruhlar değildir ama sanki metnin gidişatına göre hareket eden canlı varlıklardır (Lvova ve d. 2013: 190-191). Altay Türklerinin destanlarının birçoğunda da kahramanın sözlerine (özellikle şarkılarına) tabiat unsurları eşlik eder; kuşlar üstünden uçar, yavru hayvanlar yavrularını terk edip peşinden gelirler...

Tatar mitolojisiyle ilgili yazdığı sözlükte "söz"ü bir madde başı olarak ele alan Urmançı kelimeyi tanımlarken haklı olarak sözün mitolojik bir kategori olduğuna dair tespit bulunur. Ona göre mitik karakterli metinlerde kahramanlar da sözün gücüne sahiptirler ve karşılaştıkları zorlukların bir kısmını sözlerinin tıslımlı gücüyle aşarlar (Urmançı 2011: 81). Kahramanın tanrısal olmasını sağlayan özelliklerinden biri de sözün gücüne sahip olmasıdır.

Saha inançlarına göre söylenen her kelime, her söz eşya üzerinde bir kuvvete sahiptir. Bundan dolayı bu sözler eşyanın iççisine (iyesine) tesir ederler. Bütün dinlerde dua nihayetinde bir sözdür. Türk alkışları da sözün en güçlü örneklerinden biridir. Sahalar sözün insanın nefesi ve ruhuyla bağlantılı olduğuna inanırlar. Dua veya derin anlamlar içeren sözlere başlamadan önce *Cee-buo* ifadesi iki kez tekrarlanır. Dua ya da anlamlı/hikmetli söz bittikten sonra 3, 7 ya da 9 kez *dom* denir. Duanın etkili olması için nazım şeklinde söylemeye ve tekrar etmeye dikkat edilir. Tekrar sayısı genellikle 3, 7 veya 9 olarak kabul edilmekle birlikte bu sayı kişinin kendi isteğine bağlıdır. Tekrar sayısı davet edilen tanrı ya da ruhun veya ataların uzaklığıyla ilişkilidir. Duaları etkili olan kişilere *bahsı* adı verilir.

Duanın zıttı olan *'kırıs'*ın (beddua) ise, yetişmeyi kestiği, canlıları öldürdüğü ve birleşmeyi dağıttığına inanılır. Ruh herhangi bir tanrıdan aldığı dua ya da manevi gücünü kaybettiğinde onun yerine beddua girer. Bedduanın girdiği insanın ahlakı bozulup şeytan şekline girer (Dilek 2014: 18). Başkurtlar da *hüzün* (söz) sihirli bir güce sahip olduğuna inanıp onu bir canlı gibi kabul ederler. Özellikle alkış ve kargışlar sözün en güçlü olduğu metinler olarak kabul edilir. Sözün etki yapma gücüne sahip olduğu inancı, ritüel-dil davranış alanlarının gelişmesini sağlamıştır. Bunların arasında eski Türk döneminden beri bilinen hayır dua ve temenni (alkış sös, algıs) geleneğidir. Alkışlar, töslere, dağ ve orman iyelerine, Altay iyesine ithaf edilir. Bütün önemli törenlerde alkışlar söylenir. İyi alkışlar maddi bir değer kadar büyük bir hediye sayılır. Alkışın zıttı kargış ve küfürlü sözlerdir. İnanişe göre söylenen fakat yöneltildiği kişiyi bulamayan kötü söz, gönderene geri döner. Bununla birlikte insanlar bu kötü sözlerden korunmanın arayışı içinde olmuşlardır.

Kötü sözün etkisinden kurtulmak için Dolganların şöyle bir yola başvurduğu aktarılır: Söğüt dallarından acı dilli insanın (aksı kara) ağzını tasvir eden halkalar yapıp çubuğa geçirirler ve ateşe tutarak şunları söylerler: “Senin sözlerin kayboldu, senin sözlerinin gücü yoktur”. Bu yapıldığında kötü söz söyleyenin ağzı yara olurmuş. Bu ifadelerin sözün gücüyle ilgili olarak Enuma Eliş’te sık tekrarlanan kalıplaşmış ifadelere benzerliği dikkate değerdir. Hakaslar ise söze, söz ile karşılık vermeyi tercih ederler. Geleneğe göre, kara-ya karşı 99 söz söylemek gerekir (Lvova ve d. 2013: 193-195).

Türk kültüründe sözün şiirsel ve müzikal değerinin olması da her zaman önemsenmiştir. Bu nedenle Kazak Türkleri sözü *jel söz* ve *kara söz* olmak üzere ikiye ayırırlar. *Jel söz*, ahenkli olduğu kadar anlamlı da olan ve insanlar arasında hızla yayılıp etki eden sözlerdir. *Kara söz* ise günlük konuşma tarzındaki sözlerdir. Ayrıca Kazak Türklerinin millî değerler sisteminde halk arasında söylenen selamlaşma, bata-dilek, gönül alma, teselli etme, yas tutma, vedalaşma sözleri ilişkiyi düzenleyici hizmetine göre *jaksı* söz (iyi söz), halkın manevî dünyasıyla ilgili atasözleri, vecizler, efsaneler, şiir ve jel sözler ise *jandı* söz (canlı söz) olarak da görülür (Alimbay 2014: 228). Diğer Türk boylarında da sözle ilgili benzer sıfatlar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı yukarıda Kur’an-ı Kerim’de geçen sözün sıfatlarıyla ilgili olduğu kadar geleksel Türk kültüründe söze verilen önemden de kaynaklanmaktadır.

Tabu, büyü ve sağaltma unsuru olarak söz

Şamanist düşüncedeki ad anlayışına göre bir ad, bir tanrının, bir nesnenin, bir hayvanın ya da bir kişinin üzerine yapıştırılmış bir söz olmaktan ziyade, o şeyin doğasını, özünü gösteren kavram olarak onun bizatihi kendisidir.

Freud'a göre, yasakçı tabuları bulunmayan hiçbir budun ya da hiçbir uygarlık aşaması görülmez. Dolayısıyla ilkelerin kendi adlarına, kişinin temel bir parçası ve önemli bir malı gibi baktığını ve eşyanın bütün anlamını sözcüklere yüklediğini düşünürsek, bu ad tabusunun garipliği azalır (Freud 2008: 65). Kişiliği oluşturan özelliklerden biri olarak kabul edilen ad, sadece sosyal bir kişiliği temsil etmez; aynı zamanda büyü <magic> ve mistik bir kudreti de ifade eder.

Ad, insanın bir parçasını oluşturduğuna göre, ad üstüne yapılacak büyüün, o adı taşıyanı etkileyeceğine inanılır. İlkel düşünceye göre, birinin adını bilen, o kimseye büyüsel etki yapabilmek gücünü elde etmiş sayılır. Onun için ilkelerin çoğu tanımadıkları kimselere adlarını söylemekten kaçınırlar (Örnek 1971: 13). Adlandırma yaratılışın ikinci aşamasıdır. Türk yaratılış mitlerinde yaratıcı Tanrı; varlık, kişi veya nesnelere yarattıktan sonra ikinci iş olarak onları adlandırır.

Diğer inançlarda olduğu gibi Türk Şamanizminde de çeşitli dilsel tabular (tabu sözcükleri) ve örtmeceler mevcuttur. Bu sözler genellikle, tanrılarla ilgili olanlar, iyeler/ruhlarla ilgili olanlar, tanrısal mekânlarla (Yukarı Dünya, Aşağı Dünya) ilgili olanlar, avcılık ve hayvan adları ile ilgili olanlar, doğum ve ölüm ile ilgili olanlar, hastalık ve fiziksel yetersizlikle ilgili olanlar, cinsellikle ilgili olanlar, bazı fizyolojik süreç ya da durumlar ile ilgili olanlar, insan ilişkileri ile ilgili olanlar, insanların çeşitli özellikleri ile ilgili olanlar diye tasnif edilebilir (Killi 2006: 51).

Sibirya'da meskün Türk toplumlarında tabu sözcükleri ve örtmecelerle ilgili dilsel yasaklar genelde korku, sakınma ve hayranlık duygularından kaynaklı evrensel karakter taşırlar. Altay Türkleri adlarını doğrudan anmaktan çekindikleri için Ülgen için Ak Ayas, Ayas Kaan..., Erlik için ise, Bos Erlik, Açap, Sokor Kaan... sözcüklerini kullanmayı tercih ederler. Benzer durum ayı başta olmak üzere kurt, yılan, geyik, tavşan... için de geçerlidir. Tabu sözleri ve bu sözlere karşılık olarak kullanılan örtmeceleri bilmek ve yerinde kullanmak, hem konuşanı, hem de dinleyeni rahatsız edici durumlara düşmekten kurtarmasının yanında, yazın alanında da stilistiğin önemli bir parçası olarak yazarın çeşitli durumlara bakışını, yaklaşımını değerlendirmede büyük bir öneme sahiptir. Mitik-poetik ifadedeki sözle çağdaş edebî yaratıcılıktaki sözün ilgisini Kemal Abdulla'nın şu ifadesiyle tamamlamak uygun olacaktır: "Cümlenin içinde eriyip giden söz değildir. Söz her şeyi içinde toplayabilen, gereğinde canlandıran, şahit gösterilen ve aynı zamanda cezalandıran veya hür bırakan bir güce sahiptir" (Abdullah 1997: 54).

Hemen her toplumda büyük enerjileri bünyelerinde barındıran özel sözcük ya da sözcük kalıpları olarak kabul edilebilecek *Güç Sözcükleri* (Candan 2005: 83) mevcuttu. Bu sözler onu kullanma becerisi ve yetkisi olanlara başka dünyaların kapılarını açıyordu. Sözün büyüsel ve kutsal değeri neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Ayrıca bilgelik daha doğru ifadesiyle “erginlenme bilgeliği” büyüülü sözlerle sahip olmayı gerekli kılmıştır (Eliade 2007: 138). İlkel tılsımda çarpıcı olan ikinci öge, istenen şeyi çağıran, düzenleyen ya da ona emreden sözcükler kullanılmasıdır. Ekonomik amaçlı büyüde, somut bir biçimde, bitkinin büyümesi, hayvanların ortaya çıkması ve balık sürülerinin sökün etmesi anlatılır. Ya da büyücü, onun baskısı altında büyüsunü yaptığı heyecanı ve bu heyecana anlam veren eylemi belirten söz ve cümleler kullanır. Kötü büyüde büyücü, kullandığı ifadelerin her biriyle kurbanın iç organlarını ve vücudunun çeşitli parçalarını göstererek, “kırıyorum, burkuyorum, yakıyorum, parçalıyorum” gibi sözleri gazaplı tonlarda tekrarlamak zorundadır. Bu bize, tılsımların hemen hemen tümüyle ayinlerin biçimine göre düzenlendiğı ve sözcüklerin büyü maddeleriyle aynı temelde seçildiğini gösterir (Malinowski 1990: 63).

Sözün büyüyle ilişkisini ortaya koyan en iyi örneklerden biri ise, Çorum’da halk arasında söylenen *iki söz, bir büyü (yerine geçer)* deyişidir. Sözün yağmur yağdırma veya hava durumunu değiştirmeye yönelik pratiklerde etkili olduğu bilinir. Bir Yakut, gün çok sıcaksa ve gideceğı daha uzun bir yol varsa, rastlantıyla bir hayvanın ya da bir balığın içinde bulunduğu bir taşı alır, üzerine bir at kılını birçok defa dolar ve onu bir sopanın ucuna bağlar. Sonra da büyü sözleri söyleyerek sopayı havada sallar. Az sonra serin bir yel esmeye başlar (Frazer 1991: 27).

İlkel toplumlarda hastayı sağaltmaya yönelik uygulamalarda sözün önemli bir yeri vardır. Sağaltıcı, tedavi etmek amacıyla çağırdığı hastalığın bütün belirtilerini anar, ya da ölümü getirecek söz içinde kurbanın sonunu betimler. İyileştirici büyüde sağaltıcı sözleriyle sağlık ve bedensel güç tabloları çizer (Malinowski 1990: 63). Dünyanın değişik toplumlarında hastalıklar farklı sebeplere bağlanır. Birleşik Devletler’in güney doğusunda yaşayan yerliler, hastalıkları insanlar, hayvanlar ve bitkiler arasındaki çekişmenin sonucu olarak görürler. Hayvanlar insanlara kızıp onlara hastalık yollamışlardır; insanların bağlağı olan bitkiler de, ilaçları sağlayarak buna karşılık verirler. Örneğin Chickasaw’lara göre, mide sancıları ve bacak ağrıları yilandan, kusmalar köpekten, mide sancıları geyikten gelir. Aynı inançlar Arizona’da yaşayan Pimalarda da vardır, bunlar boğaz ağrılarını porsuğa, şişlikleri, baş ağrılarını ve sıtmayı ayıya, gırtlak ve akciğer hastalıklarını geyiğe yüklerler (Strauss 2010: 219-220).

Şamanik Türk inançlarında ise, hastalıkların sebebi belli bir ruha dayanır. Tivalar, kötü ruhlardan sayılan *Albis* ve *Puk*'un ya da genel anlamda kötü ruhlar olan *azaların* insanlara çeşitli hastalıklar musallat edip akıllarını yitirmelerine neden olduklarına, Şorlar ise bir av tösü olan *Sańır*'a saygısızlık yapıldığı takdirde avcılardan uyuz hastalığına yakalanacaklarına inanılır. Hakaslar, kızamık, çiçek ve sıtma hastalığını *misafirler* olarak da adlandırır. Kaçın boyuna mensup bir şaman, rüyasında hastanın ruhunun herhangi bir *ayna* (kötü ruh) tarafından kaçırıldığını öğrenirse o zaman şaman, o ruh ile görüşmeye başlayabilir ve ona teklifte bulunur, bazen de ruhu düşmanca yöntemlerle alır. Bilinen bir tür hastalığa yakalanmamak için hastalığa sebep olacak ruhlara at kurban ederler. Kurban edilecek atın kuyruğuna ve yelesine biri beyaz, diğeri mavi olmak üzere ikişer tane bez bağlanır. Söz konusu bu ata ancak kendi sahibi binebilir. Başka biri bindiği takdirde o kişinin hastalanıp öleceğine inanılır. Her at renginin koruyucu bir ruhu vardır... Yakutlarda *abaahılarla* birlikte *Aan Arbatı Toyon* hastalık gönderen bir yer altı ruhu olarak kabul edilir. Yine Yakutlarda salgın hastalıkları gönderen *Altan Sabaray Toyon*, kemik hastalıklarını gönderen *Beki Uoraan*, çiçek hastalığının müsebbibi *bayan* ya da *ebe* denilen ruhtur. Altay Türkleri ise *Cangaş Kam* adlı ruhun ağır hastalıklarla birlikte baş dönmesi, kırıklar ve göz hastalıklarına sebep olduğuna inanmakla birlikte genel anlamda ağır hastalıkların ruhlarına *Kaar* adını verirler. Çuvaşlarda *Hitim*, *Vilem*, *Vupir* ve *Vupkin* adı verilen ruhlar çeşitli hastalıkların müsebbibi olarak kabul edilirler. Benzer durum hemen bütün Türk boyları için mevcuttur. Bu ruhların sebep olduğu hastalıklardan korunmak için yapılan işlemlerin tamamına söz eşlik eder. Altay Türklerine göre söz, "em"dir. Hangi ilaç içilir veya bedene sürülürse ona mutlaka söylenen söz eşlik etmeli, söz ve em uyumu sağlanmalıdır (Bedurov-Kıdıyev 1996: 49). İlaç olarak kullanılacak şifalı bitkiler toplanır veya kesilirken de belli sözler söylenir:

Şoktop alıp catkan emezim,
Oynop alıp catkan emezim,
Erik çok
Açal-coboldın bajında,
Arga-cokko alıp cadım.
Altay-Kudaydın aldınan
Alkışın berzin dep surap turum.

Zarar vermek için alıyor değilim,
Oyun olsun diye alıyor değilim,
Çaresizim
Hastalığa düştüm,
Çaresizlikten koparıp alıyorum.
Altay Kuday'ın önünde
Alkışını vermesini istiyorum.

Her durumda söylenen bu sözlere *em sös* (şifalı söz) ve *baylu sös* (kutsal söz) denir. Bazı Altay sihir sözlerinde insanların belayı kendilerinden uzaklaştırma isteği görülür. Örneğin hapşırana adama “taşı yakala!” demek gerekir. Çünkü hastalık taşıyıcı parçacıklar, sağlıklı insanlara bulaşabilir. Bunun olmaması için bu deyim kullanılır ve böylece hastalık taşınmaz (Lvova ve d. 2013: 193). Başkurtlar için *arbav* adı verilen sihirli bir güce sahip olduğuna inanılan büyümler sözler sağaltmalarda sıkça söylenir. *Arbav*ların özellikle yılan sokmalarında işe yaradığı düşünülür.

Başkurtlar yılan sokmalarında yaş ihlamur ağacının üç veya beş kabuğunu yılan gibi soyup sokulan yere bağlarlar. Sonra zehir emip tükürülür ve eski bakır bir para yılanın ısırıldığı yere bırakılarak şu sözler söylenir: *Ak yılan, su yılanı, zehirli yılan. Su gibi akıtayım, kül gibi toz edeyim.* Başkurtlar bu sihir sözlerini halk hekimliğinin hemen her ritüelinde ama daha çok kötü ruhların sebep olduğuna inandıkları hastalıkları sağaltırken söylerler. Epilepsiye sebep olduğuna inandıkları *Bivma*'yı hayvan gübresine sıkıştırıp kovarken, kulak hastalıklarına sebep olduğuna inandıkları *Tatran*'ı küfürlü sözlerle ağaç köküne ya da kabuğuna koymaya çalışırken ya da hastayı bir tür hastalık iyisi *Zehmet*'ten kurtarmak için hep bu sihirli sözler söylenir.

Kırgız ve Kazaklarda ise *Bedik* adı verilen sözlerin söylenmesinin kişiyi veya hayvanı hastalıktan kurtaracağına inanılır. *Bedik* aslında hastalık musallat eden ruhun adıdır. Ruhü kişi veya hayvandan kurtarmak için akşamları bahşı ve gençler tarafından evde veya avluda *bedik* merasiminde *bedik sözler* söylenir. Bu sözler bazen *Bedik*'i korkutmak için hakaretamiz olabilir (Beydili 2003:62). Örnekleri diğer Türk boyları dikkate alarak artırmak mümkündür. Bu nedenle söz, Türk halk hekimliğinde hastayı sağaltmak için kullanılan uygulama ve yöntemlerin ayrılmaz bir parçasıdır.

Sonuç

İnsanlık tarihinin ve insan düşüncesinin kaydettiği süreçteki aşamalarını anlamak bakımından kült kavramının bu aşamalarındaki yerini kavramak önemlidir. Söz, insan ve toplum hayatının başlangıcından itibaren hem mitik dönemlerde, hem de ilahî dinlerin kapsadığı inanç anlayışları içerisinde önemli bir yere sahiptir ve onu kült tanımının içinde değerlendirmek gerekir. Söz, mitolojilerde ve dinlerde yaratılışın bileşenlerinin ilk ve asli unsuru olup, onun Tanrısal gücü en çok yaratılış sürecinde karşımıza çıkmakla birlikte tabu ve örtmecelerde de sözün manevî gücü kendini gösterir. Her halükârda söze yüklenen bu anlam zenginliğinin evrensel oluşu

dikkate değerdir. Yine evrensel olarak denilebilir ki, toplumların geleneksel hayattan uzaklaşmalarıyla birlikte tabu ve örtmece sözlerin dildeki kullanımını giderek azalmaktadır. Söz kültürünün hem İslam öncesi hem de İslam sonrası Türk düşüncesinde tanrısal yaratıcılığın yanında başka özellikleriyle de çok yönlü olarak tarih boyunca kullanıldığı görülür. Bunlar içinde sağaltma ve büyü uygulamaları başta gelir. Söz kültürüyle ilgili bütün kabul ve uygulamalar değişik toplumlarda farklı şekillerde olsa da özde aynıdır.

Notlar

- 1 İşlevsel tanrı kavramı için bk. Ernst Cassirer (2017). *Dil ve Mit*. Çev. Onur Kuzgun. İstanbul: Pinhan Yay.
- 2 Konuyla ilgili yaşadığım bir tecrübeyi burada anlatmak isterim: Dağlık Altay'da, bir gece yarısı sessizliğin içinde halk kültürü konusunda oldukça bilgili olan ve Şamanist inanca mensup Edvard Babraşev'le sohbet ederken ona Cañar destanından bahsettim. Destanın adını söylememle birlikte yakınlarımızda bir yerlerden taş düşmesine benzer bir ses duyuldu. Bunun üzerine Babraşev, sözümü yarıda keserek bana; “Duydun mu?” diye sordu. “Evet” cevabını alınca, yakınlarımızda bu sesi çıkaracak hiçbir canlı varlığın bulunmadığından emin olduğunu söyleyerek sesi Cañar destanının iyisinin çıkardığını söyledi. Babraşev'e göre, destanın iyesi kendisinden söz edildiğini duymuş ve yakınımıza gelmişti. Onun olumsuzluğundan korunmamız için hakkında iyi sözler söylemeliydik. Sözlü metinlerin kutsallığına dair inanışlar yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde hâlâ mevcuttu.

Kaynaklar

- Abdullah, Kamal (1997). *Gizli Dede Korkut*. Çev. Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Yay.
- Afanasev, Anreeviç Lazar (2018). *Tanrı Öğretisi*. Akt. Hüseyin Yıldırım-Nigâr Kalkan. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Alimbay, Nursan (2014). *Kazaktın Etnografyalık Kategoriyalar Uğımdar Men Atavlarının Desturlı Jüyesi Entsiklopediya*. Almatı: 5 Tom.
- Babil Yararılış Destanı –Enuma Eliş-* (2018). Çev. F. Adalı ve Alu T. Görgü. İstanbul: İş Bankası Yay.
- Battéro, Jean, Marc Ouaknin ve Alain, Monight, Joseph (2017). *İnancın En Güzel Tarihi*. Çev. İsmet Berkan. İstanbul: İş Bankası Yay.
- Bedurov, B. ve V. E. Kıdıyev (1996). *Gorno-Altaysk*. Altay Cañ.
- Beydili (Memmedov), Celal (2003). *Türk Mifoloji Sözlüğü*. Bakı.

- Candan, Ergun (2005). *Antik Mısır Sırları*. İstanbul: Sınır Ötesi Yay.
- Cassirer, Ernst (2016). *Sembolik Formlar Felsefesi II*. Ankara: Hece Yay.
- Cassirer, Ernst (2017). *Dil ve Mit*. Çev. Onur Kuzgun. İstanbul: Pinhan Yay.
- Dilek, İbrahim (2014). *Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü Altay/Yakut*. Ankara: Grafiker Yay.
- Durkheim, Emile (2018). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*. Çev. Özer Ozankaya. İzmir: Cem Yay.
- Eliade, Mircea (2007). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. C. I. Çev. Ali Berktaş. Ankara: Kabalcı Yay.
- Eliade, Mircea ve Ioan P. Couliano (1997). *Dinler Tarihi Sözlüğü*. Çev. Ali Erbaş. İstanbul: İnsan Yay.
- Eliade, Mircea ve Ioan P. Couliano (2009). *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan. İstanbul.
- Emiroğlu, Kudret ve Suavi Aydın (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- Frazer, James G. (1991). *Altın Dal*. İstanbul: Payel Yay.
- Freud, Sigmund (1971). *Totem ve Tabu*. Çev. Niyazi Berkes. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Goody, Jack (2017). *Mit, Ritüel ve Söz*. İstanbul: Küre Yay.
- Göka, Erol, Abdullah Topçuoğlu ve Yasin Aktay (1999). *Önce Söz Vardı*. İstanbul: Vadi Yay.
- Gömeç, Sadettin (1998). "Şamanizm ve Eski Türk Dini". *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* 4: 38-51.
- Harari, Yuval Noah (2018). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*. İstanbul: Kolektif Kitap Yay.
- Harva, Uno (2014). *Altay Panteonu*. Çev. Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Batı Kütüphanesi Yay.
- Hegel, G.F.W. (2016). *Din Felsefesi Dersleri*. Çev. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan Yay.
- Hoppál, Mihály (2016). *Şamanlar ve Semboller*. Çev. Fatih Sel. İstanbul: YKY.
- Katanov, N. Fyodoroviç (2000). *Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri*. Ankara: TÜRKSOY Yay.
- Killi, Gülsüm (2006). "Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükleri ve Örtmece". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3(3): 50-65.
- Koçak, Aynur (2009). "Türk Mitolojisinde Söz ve Adlandırma Üzerine". *Uluslar Arası Türklük Bilimi Sempozyumu*. 25-27 Nisan 2007. Erzurum.
- Koçak, Aynur (2013). "Yunus Emre'nin Şiirlerinde Yaratılış ve Varoluş Üzerine Bir Değerlendirme". *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 5: 1-10.
- Koçakoğlu, Bedi (2018). *Söz ve Büyü*. Konya: Palet Yay.
- Kramer, Samuel Noah (1999). *Tarih Sümer'de Başlar*. Çev. Muazzez İlmiye Çığ. İstanbul: Kabalcı Yay.

- Lvova, E. V. vd. (2013). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*. C. I. Çev. Metin Ergun. Konya: Kömen Yay.
- Malinowski, Bronislaw (1990). *Büyü, Bilim ve Din*. Çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kambalacı Yay.
- Palmer, Robert B. (1941). *Dionysus Myth and Cult*. Bloomington and London: Indiana University Press.
- Pıçq, Pascal vd. (2013). *Dilin En Güzel Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yay.
- Reznikoff, I. (1995). "On the sound dimension of prehistoric painted caves and rocks." *Musical Signification: Essays in the Semiotic Theory and Analysis of Music*. Ed. E. Tarasti. Berlin-New York: Mouton de Gruyter. 541-557.
- Richardson, James T. (1993). "Definitions of Cult: From Sociological-Technical to Popular-Negative". *Review of Religious Research* 34 (4): 348-356.
- Sinanoglu, Mustafa (2002). "Kelime". *İslam Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yay. 212-214.
- Strauss, Claude Lévi (2010). *Yaban Düşünce*. İstanbul: YKY.
- Surazakov, Sazon Saymoviç (2015). *Altay Folklor*. Gorno-Altaysk. *Tevrat* (2017). Ankara: Yason Yay.
- Urmançi, Fatih (2011). *Tatar Mifologiyası Ensiklopedik Sözlük*. 3 Cilt. Kazan.
- Van Gennep, Arnold (1920). *L'Etat Actuel du Problème Toémique*. Paris. Alıntıl原因an: Strauss, Claude Lévi (2010). *Yaban Düşünce*. 216.
- Verbitskiy, Vasili İvanoviç (1877). *Otçego Trava Sohnet, Ogon' Gasnet, Çelovek Umirayet*, Tomskoye Gub, Vedomosti, 1. Alıntıl原因an: Lvova, E.V. vd. (2013). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*. C. I. Çev. Metin Ergun. Konya: Kömen Yay.
- Walker, Marilyn (2003). "Music as Knowledge in Shamanism and Other Healing Traditions of Siberia". *Arctic Anthropology* 40 (2): 40-48.
- Yamayeva, E. E. ve İ. B. Şincin (1994). *Altay Kep-Kuuçındar*. Gorno-Altaysk: Ak Çeçek Yay.

The Concept of Cult and The Word Cult*

İbrahim Dilek**

Abstract

“Cult” is one of the important concepts of contemporary science and art world, especially in mythology and the study of theology. It is necessary to know the cult culture and its scope of any society to understand the root and nature of its culture, belief, and mythology because mythologies, beliefs, and cultures have mostly been evolved and shaped around the cults. The effects of cults that came into existence in the mystic ages continue on today’s individuals and cultures. This paper examines the concept of cult - the cornerstone of mythic, religion, and culture – within the context of the mythology and belief of Turks. The concept of the “word cult” is assessed by placing the shamanic Turk mythology in the center, and comparisons with other mythologies, cultures and belief have been done when needed.

Keywords

Turk, cult, word, mythology, Shamanism, ritual, nature spirit.

* Date of Arrival: 30 January 2019 – Date of Acceptance: 22 May 2019

You can refer to this article as follows:

Dilek, İbrahim (2020). “Kült Kavramı ve Söz Kültü”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 95: 47-77.

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram University, Faculty of Literature, Department of Turkish Language and Literature – Ankara/Turkey
ORCID ID: 0000-0003-3697-4088
ibrahim.dilek@hbv.edu.tr

Концепция Культа И Культ Слова*

Ибрагим Дилек**

Аннотация

«Культ» является одним из важных понятий современного мира науки и искусства, особенно в исследовании мифологии и верований. Чтобы понимать природу и основу мифологии, системы верований, а также культуры любого общества, необходимо выявить представления, которые сложились в этом обществе о культе и содержании этого понятия. Потому что мифологии, религиозные системы и культуры в основном развивались и формировались вокруг культов. Влияние культов, которые возникли в мифологическое время, продолжает сохраняться и в наши дни. В данной статье рассматривается концепция культа - краеугольного камня мифов, религии и культуры - в контексте тюркской мифологии и верований. Понятие «культ слова» интерпретируется в контексте мифологии тюркского шаманизма; проводится сравнение с другими мифологиями, культурами и верованиями.

Ключевые слова

Тюркский, культ, слово, мифология, шаманизм, ритуал, дух природы.

* Поступило в редакцию: 30 января 2019 г. – Принято в номер: 22 мая 2019 г.

Ссылка на статью:

Dilek, İbrahim (2020). "Kült Kavramı ve Söz Kültü". *bilig – Журнал Гуманитарных Наук Тюркского Мира* 95: 47-77.

** Проф., д-р, Анкарский Университет Хаджи Байрама Вели, Филологический факультет, отделение турецкого языка и литературы – Анкара / Турция

ORCID ID: 0000-0003-3697-4088

ibrahim.dilek@hbv.edu.tr